

S. Kuranova

MODEL READER AND THE CATEGORIES OF TEXT ANALYSIS (on the materials of modern Ukrainian mass media)

The article deals with the methods of the cognitive analysis of mass media texts. Explicit markers of the author's position and typical ways of the readers' persuasion were singled out. Common content peculiarities of mass media texts were described.

Keywords: mass media, ideal reader, categories of text analysis, addresser, addressee.

УДК 81:002.3

Лучик А. А.

ПРО ПЛИННІСТЬ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті розглянуто проблеми спадковості лінгвістичної науки, її місце у колі суміжних дисциплін, сучасні підходи до аналізу мовних явищ і одиниць, обстоєно необхідність фокусування мовознавчих спостережень на власне мовному об'єкті дослідження.

Ключові слова: слово, лінгвістика, мовознавство, мовна система, лексико-семантичне поле, компонентний аналіз, мовна картина світу, концепт, лінгвокоцепт, когнітивна лінгвістика.

Зближення в останні десятиліття так званих технократичної і гуманітарної культур відбулося значною мірою на підставі усвідомлення природної мови як найзручнішої і найгнучкішої інформаційної системи, з якою не здатна конкурувати жодна інша, відома людству чи створена ним [1, 5]. Таке порозуміння між представниками різних галузей мало і позитивний вплив на розвиток мовознавства, адже у процесі пізнання мовних явищ були залучені представники найрізноманітніших сфер наукової думки, що повинно було б збагачувати і саму лінгвістику. Проте, пропонуючи свої висновки щодо особливостей мовних систем, науковці інших сфер висували і свої вимоги до лінгвістичних досліджень. Так, фахівці у галузі інформаційних технологій висловлювали, наприклад, такі думки: «Лінгвістика, яка посідає одне з центральних, чільних місць серед гуманітарних наук, об'єктивно все більше еволюціонує до царини традиційно технологічних наук. А коли так, то й сама організація наукових досліджень та розробок у цій галузі мусить будуватися на принципах технологічних» [1, 6].

З розвитком, наприклад, когнітології, зокрема когнітивної лінгвістики, мовознавцям було висунуто інші завдання, основне з яких, на дум-

ку укладачів «Краткого словаря когнитивных терминов», полягає «в описі та поясненні мовної здібності і / або знань мови як внутрішньої когнітивної структури і динаміки мовця-слухача, який розглядається як система переробки інформації, що складається з кінцевої кількості самостійних модулів і співвідносить мовну інформацію на різних рівнях» [2, 53]. Можна сказати, що вивчення мови з цих поглядів повинно здійснюватися на підставі загального когнітивного механізму, а її місце – пояснення психологічних гіпотез.

Як зазначені, так і інші сучасні наукові напрями, зокрема теорія комунікації, штучний інтелект, соціологія тощо, з одного боку, надають мовознавству певні знання про мовну систему, з іншого, – завдяки вимогам фокусування лінгвістичних поглядів на немовознавчі об'єкти дослідження – сприяють відсуванню обстежень власне мовних фактів на задній план, а мова стає лише будівельним матеріалом для дотичних до мовознавства наукових галузей. Тим часом, не посоромимося пригадати, що мовознавство – «наука про мову, її сутність, будову, функціонування та розвиток» [3, 381]. Відомо і те, що завдання цієї наукової галузі – це «пізнання мови як реального об'єкта в усій її складності та багатоаспектності» [3, 381]. Розв'язанню цього завдання, безперечно, сприяє

аналіз мовних одиниць, до основних з яких, на думку прихильників традиційних підходів, зокрема й українських учених, належить, передовсім, слово, яке повинно було б і стати тією призмою, крізь яку здійснюється пояснення лінгвістичної реальності тієї чи іншої гіпотези.

У слові є все, і нам лише необхідно пізнати його у всіх зв'язках, як у мові, так і позамовною дійсністю. Сьогодні вже ні в кого не викликає сумнівів те, що словом ми пізнаємо світ і словом ми його створюємо, на чому ще у другій половині XIX ст. наголошував О. О. Потебня: «За допомогою слова людина знову пізнає те, що вже було у її свідомості. Вона одночасно і творить новий світ із хаосу вражень, і збільшує свої сили для поширення меж цього світу» [4, 21]. Отже, для усвідомлення того, як ми створюємо світ, необхідним виявляється один аспект пізнання слова, якщо ж нас цікавлять проблеми того, що ми знаємо про світ, це інша призма поглядів на слово. Лінгвіст, використовуючи набуті століттями методи і прийоми пізнання мовних фактів, здатен висвітлити максимально повно досвідну діяльність людини, відображену в мові, глибоко проникаючи у світ слова, пізнаючи його багатоврівневу структуру, те, що в ньому є індивідуальне, що від навколишньої дійсності, а що – від зв'язків з іншими елементами, подібними до нього.

Якщо метою дослідження є представлення мовної картини світу, а наукові пошуки здійснюються від загальнологічних або так званих синоптичних схем, під які підлаштовується лексична система тієї чи іншої мови, що вже неодноразово спостерігалось у цій сфері наукової діяльності і не дало більш-менш вагомих результатів, то обстеженню підлягають зв'язки не між мовними одиницями, а між позалінгвальними фактами, на які фокусуються наші органи сприйняття. Мовні ж елементи відбираються залежно від нашого зосередження на тому чи іншому елементі навколишньої дійсності. У випадку, коли у побудові мовної картини світу точною відліку виступає слово, через його внутрішню системні зв'язки описується та картина, яка репрезентується мовою. У науковій літературі часом висловлювались думки, що основним елементом мовної картини світу є семантичне поле [5, 271]. Не заперечуючи цього, зазначимо, що в основу семантичного поля теж покладене слово, що впливає вже із самого тлумачення поля як «групи слів зі спільною гіперсемою» [3, 319]. Зауважимо, що слово, хоча і є основною одиницею побудови картини світу чи то найважливішого її елемента – семантичного поля, для української і типологічно подібних мов світу важливими конструктами виступають і морфемні та стійкі сполучення слів [див. 6, 13; 7, 8–14].

Будуючи мовну картину світу, лінгвістам передовсім необхідне уважне обстеження лексичного фонду кожного етносу, який, по суті, складає каркас омріяної моделі. Подібних думок дійшла свого часу М. М. Пещак, усвідомивши необхідність опрацювання мовної системи для розвитку технічних засобів. Дослідниця зауважувала: «Слово таким чином з чисто людської сфери намагаються перенести в принципово новий комунікативний акт – у сферу людино-машинного спілкування» [8, 14]. Для представлення мови в автоматизованих системах М. М. Пещак першочергово звернулася до слова. Узагальнивши лінгвістичне надбання стосовно цієї одиниці, дослідниця розробила усі необхідні параметри за допомогою суто лінгвістичних методів для створення представниками технічних галузей алгоритмів для спілкування у системі «людина – машина». З-поміж багатьох розв'язаних проблем вдалося вирішити такі завдання, висновки з яких виявляються надзвичайно корисними і для різноманітних сучасних напрямів мовознавства. Так, було показано, що у словниках, зокрема «Словнику української мови» [9], слова представлені не як ізольовані, а як органічно залежні елементи системи природної мови, вони охоплюють такий лексичний склад мови, яким забезпечується повний лексикографічний опис цілісної мовної системи [8, 58]. Слово тут подається як одиниця глобального контексту з усіма його різновидами (вербальним, психологічним, ситуативним, культурним тощо), а це, своєю чергою, «дозволяє представити слово у вигляді дискретної мовної одиниці, придатної служити зразком для його використання в найрізноманітніших ситуаціях» [8, 59].

Отже, будь-яке прагнення до відтворення мовної картини світу доцільно починати від аналізу слова, зокрема слова у словнику, де «лексичне значення [...] стає конкретним фактом об'єктивної дійсності» [8, 65]. Сучасні лінгвісти мають створену попередніми поколіннями ґрунтовно упорядковану базу, яка постає у вигляді словників найрізноманітніших типів. Нам же, нащадкам, треба лише уважно її обстежувати і перебудовувати матеріал під іншим кутом зору. У лексикографічних працях наше мовне надбання упорядковане переважно за алфавітом, проте там міститься все, принаймні те, що може досягнути один конкретний дослідник або навіть групи дослідників. База, наприклад, для побудови мовної картини світу створена, тепер постає питання про вилаштування цього матеріалу під іншим кутом зору.

Оскільки сьогоднішня наукова парадигма вважається антропоцентричною [див. дет. 10, 48–53], то, як показує матеріал, і більшість дослідників починають свої розбудови цієї картини

від опису позначень людини – «міри усіх речей». Звісно, таке фокусування наукових поглядів відомо ще з давньогрецької філософії, проте лінгвістика першочерговими має інші завдання, для розв'язання яких справедливіше було б «мірою усього» вважати слово, яке, з одного боку, висвітлює наші мовознавчі амбіції, а з іншого – виступаючи, як справедливо зауважував П. Флоренський, «водночас суб'єктом і об'єктом пізнання», «мостом між Я і не-Я» [11], розкриває перед нами вхід у той світ, модель якого ми намагаємось відтворити у мові. Можна припустити, що і досі мовна картина світу представлена лише фрагментально, оскільки лінгвісти намагались увійти у цей простір переважно через вікна, а не через двері.

Обстеживши усі властивості лексеми *слово*, встановивши її внутрішньомовні зв'язки, можна рухатись за ними уперед до найближчого зазначеній одиниці слова, поступово підпорядковуючи наявні словникові бази поставленій меті – побудові мовної картини світу. Для подібних наукових пошуків розроблена низка лінгвістичних методів. Так, надійним прийомом пізнання семантичних властивостей конкретної мови є компонентний аналіз, за допомогою якого можуть бути встановлені і виокремлені спільні ядерні центри для природних мов, навколо яких можливим виявиться розташування мікроцентрів, притаманних лише окремим мовним системам [див. 12, 258–262]. Власне, за допомогою компонентного аналізу створюються визначальні для носіїв певної мови семантичні поля, які, на думку Ф. О. Нікітіної, є «мікрообразами світу» [13, 11]. Отже, будуючи такі поля, ми створюємо образ світу носіїв конкретної мови, який накладається на модель світу іншого етносу, і так щоразу, переходячи від однієї мови до іншої. Побудована у такий спосіб модель світу надасть найоб'єктивніші уявлення про ту мовну картину, що утворило людство. Компонентний аналіз, на думку авторів енциклопедії «Українська мова», – це «метод лінгвістичного вивчення значень слів, суть якого полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти – семи. За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом її зіставлення з іншими одиницями, які мають семантичну спільність з нею» [3, 245]. Проте семи можуть виділятися й іншим шляхом. Як неодноразово доводилося дослідникам [див. 14; 15], найнадійнішою методикою компонентного аналізу є лексикографічне вичленування семантичних компонентів, оскільки в тлумачних словниках об'єктивуються системні лексичні зв'язки, а саме тлумачення здійснюється багатим, але осяжним арсеналом структурних

формул. Це дає можливість вичленувати далі мінімальні неподільні компоненти значення, семи, саме на підставі словникових дефініцій. Безперечно, для такої роботи підґрунтям повинні стати найповніші тлумачні словники конкретної мови, яким, наприклад, є «Словник української мови» в 11 томах. Структурування внутрішньої організації слова здійснюється з урахуванням трьох його аспектів – граматичного, лексичного і конотативного, хоча останній, як правило, не має експліцитно виражених показників у словниках, враховувати можна його вершинні у плані конотації стилістичні «зарубки», які мають маркери у складі словникових статей. З метою осягнути специфіку макроструктурних особливостей досліджуваних одиниць у вигляді матриці будується семантичне поле, упорядкування якого здійснюється за ранговими списками як лексем, так і сем. При цьому найскладніші за внутрішнім змістом лексеми починають ранговий список, а найпростіші закінчують його. Щодо семного складу, то найвисокочастотніші семи починають горизонтальний ряд, який закінчується найменш частотними семами. До побудови цього поля можуть, крім лексем, залучатися й інші структури, що мають цілісне значення, як-от: фразеологізми, еквіваленти слова, термінологічні сполуки, ідіоматизми різного типу. Побудоване поле уможливує виділення ядерних центрів, що формуються навколо найуживаніших сем, а самі ж ці семи, які у мові є, беззаперечно, одночасно і лексемами, очолюють ці центри, що підпорядковуються основному – «слово». Таким способом ми матимемо ту картину, що відбита саме у мові й створена словом. Априорі можна стверджувати, що вона буде подібна до тієї картини, про яку йдеться у логіці, проте це може бути й інакше.

Завдяки побудові лексико-семантичного поля на підставі матричного опрацювання лексичного фонду, яке дозволяє встановити ядерні центри, сформовані найактивнішими семами, виявляємо концепти, які, по суті, і є вершиною ядерного центру. Оскільки на цьому етапі дослідження маємо справу лише з мовним представленням концепту, то, можливо, коректніше його було б назвати *лінгвоконцептом*. Під лінгвоконцептом розуміємо системно упорядковану сукупність максимально повного набору лінгвальних даних про певну ідею. Лінгвоконцепт перебуває з концептом у гіперо-гіпонімічних відношеннях. Якщо під концептом розуміти «одиницю колективного знання (яка скеровує до вищих духовних сутностей), що має мовне вираження і позначена етнокультурною специфікою» [16, 51–52], то ядерні зони разом із утвореними навколо них мікрополлями і є референтами концепту, значення якого «в силу його складності передається в мові

не окремим словом, а лексико-семантичним мікрополем мовних елементів, що можуть сполучатися в текстах із ключовим словом концепту» [6, 22].

Для виявлення максимально повного обсягу лінгвоконцепту встановлення його маніфестантів та семантичних зв'язків між ними недостатньо. Тут необхідною буде уся лінгвістична інформація щодо кожного зі складників мікрополя: властивості їхньої форми вираження, словотвірні ознаки, пізнавальний характер яких полягає у тому, що «вони вказують на своєрідну категоризацію світу, уявлену через існування морфологічно окреслених понять, за допомогою яких і описується навколишній світ» [17, 470], валентнісні можливості, історичний аспект тощо. Лінгвісти мають ґрунтовну базу і для цих пошукових дій, яка постає у вигляді лексикографічних праць: словотвірних, морфемних, орфографічних, орфоепічних, етимологічних, історичних та інших словників, а також академічних граматики. У такий спосіб, залучаючи лінгвістичну наукову спадщину, ми отримуємо синтезований продукт мовного представлення концепту – лінгвоконцепт, наповнення обсягу якого залежить від компетенції дослідника-мовознавця.

Як зазначалося, концепт, окрім власне мовного, хоча й не обов'язково останній може бути його репрезентантом [18, 35], містить й інші компоненти: етнокультурний [19, 10–11], ціннісний [20, 41–42], енциклопедичну інформацію [18, 34] і под., а «повний опис того чи іншого концепту, значущого для певної культури, можливий тільки при дослідженні найповнішого набору засобів його вираження» [21, 10]. Здійснення обстежень концептів у всіх зазначених аспектах матимуть найефективніший результат, якщо відбуватимуться після виявлення й опису їхніх основних структур – лінгвоконцептів, утворень, сформованих одиницями мови, найуніверсаль-

нішої інформаційної системи. Решта відомостей про концепт для лінгвіста має периферійний або напівпериферійний характер. Встановлення у такий спосіб концептів підводить нас до створення «упорядкованої сукупності концептів народу, інформаційної бази мислення» – концептосфери [18, 36]. Виходячи з побудованого семантичного поля за пропонованою методикою, встановлюються найактуальніші для певного етносу ідеї, що репрезентуються у мові найактивнішими семемами, менш важливі концепти маніфестуються, відповідно, аморфнішим семантичним мікрополем. По суті, так можуть бути окреслені гіпотези щодо, застосовуючи терміни гештальтпсихології, фігур і фонів [22, 521], визначених носіями аналізованої мови.

Отже, наші пошуки здійснюються в діапазоні від лінгвістичного упорядкування відомого, явленого нам у мовній інформаційній системі, до пізнання того, що зберігається у когнітивній системі людини. У цьому випадку з максимальною повнотою лінгвіст формує усі можливі мовні дані, необхідні для розв'язання проблем суміжних наук, що намагаються, наприклад, пізнати людський розум, мислення, ментальні процеси і пов'язані з ними стани тощо. При цьому відбувається еволюційний процес людського пізнання без «знищення об'єкта мовознавства» і «субреволюцій-переворотів», про наближення яких все частіше говорять сучасні дослідники [23, 39]. Цінність нашого підходу полягає в тому, що, не розпорошуючи власного об'єкта, лінгвістика може надавати важливі відомості для суміжних наук, проте, перефразовуючи висловлювання П. Б. Паршина про науку загалом, зазначимо, що, може, лінгвістика у соціальному аспекті комусь щось і винна, в інтелектуальному ж вона не винна нікому і нічого [23, 39–40]. Основним завданням лінгвістики було і лишається пізнання самонароджувального організму – мови.

1. Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем / В. А. Широков. – К. : Довіра, 1998. – 331 с.
2. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : МГУ, 1996. – 242 с.
3. Українська мова : енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зямлюк та ін.]. – 3-тє вид. – К. : Видво «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 824 с. : іл.
4. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня. – Харьков : Паровая типография и литография, 1905. – 652 с.
5. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
6. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Л. А. Лисиченко. – Харків : Основа, 2009.
7. Алефиренко Н. Ф. Идиоматика в языковой картине мира / Н. Ф. Алефиренко // Матеріали міжнар. наук. конф. [«Мовна картина світу слов'ян і культура»]; (Люблін – Рівне, 5–7 листопада 2010 р.). – Люблін ; Рівне, 2010. – Т. 1. – С. 8–14.
8. Пешак М. М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики / М. М. Пешак. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 199 с.
9. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
10. Левченко О. П. Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект / О. П. Левченко. – Львів: Вид-во Львів. рег. ін-ту держ. управління, 2005. – 353 с.
11. Флоренський П. Малое собрание сочинений / П. Флоренский. – Вып. 1 : Имена. – М. : Купина, 1993. – 319 с.
12. Лучик А. А. Компонентний аналіз у зівставних дослідженнях лексичних одиниць / А. А. Лучик // Сучасні дослідження з іноземної філології : [зб. наук. праць]. – Вип. 7. – Ужгород : ТОВ «Папірус-Ф», 2009. – С. 258–262.
13. Нікітіна Ф. О. Виділення і визначення лексико-семантичних полів / Ф. О. Нікітіна // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 11–15.
14. Фабіан М. П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах / М. П. Фабіан. – Ужгород : Інформ.-вид. агентство «ІВА», 1998. – 256 с.

15. Ляшук А. Семантична структура лексики на позначення понять права української та англійської мов / А. Ляшук. – Кіровоград : Код, 2008. – 223 с.
16. Воркачев С. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Воркачев. – М. : ИТДГК Гнозис, 2004. – 236 с.
17. Grzegorzycykowa R. Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej / R. Grzegorzycykowa // Współczesny język polski. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – С. 469–484.
18. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : Восток-Запад, 2007. – 315 с.
19. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика : нариси / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 261 с.
20. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры : Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
21. Пименова М. В. Введение / М. В. Пименова // Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово, 2004. – Вып. 4. – С. 10.
22. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1981. – Вып. 10. – С. 369–496.
23. Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века / П. Б. Паршин // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 19–42.

A. Luchyk

THE LINGUISTIC TRADITION'S CONTINUITY

The article deals with the problems of linguistics' succession, the place of linguistics in the sphere of allied disciplines, modern approaches to the language facts. The necessity to focus the linguistic observations on the language phenomenon itself is asserted.

Keywords: word, linguistics, language system, lexical and semantic field, component analysis, world's language picture, concept, linguistic concept, cognitive linguistics.

УДК 81'373.21

Лучик В. В.

ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ТОПОНІМІВ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті порушено проблему вольової заміни частини історичних назв у топонімній системі України, зокрема в ойконімії, котра відбувалася в радянські часи, коли питомі назви замінили штучними переважно з метою увічнення комуністичних ідеалів та вождів. Відновлення історичних топонімів є важливим чинником становлення української державності. У цьому процесі необхідно керуватися низкою об'єктивно зумовлених принципів та критеріїв, які науково обґрунтовані у статті.

Ключові слова: топоніми, ойконіми, номінація, принципи топонімної номінації, критерії номінації.

Ще засновники сучасної філософії й теоретичного мовознавства вказували на діалектичний зв'язок між народом та його мовою як найважливішою ознакою етносу. Зокрема, видатний німецький лінгвіст першої половини XIX ст. Вільгельм фон Гумбольдт зазначав, що мова народу є його дух, і його дух є його мова – важко собі уявити щось більш тотожне і що «мова – це об'єднана духовна енергія народу, яка чудесним чином закарбована в певних звуках, у цій подобі й через взаємозв'язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям і збуджує в них приблизно однакову

енергію» [1, 349]. З цього випливає, що становлення незалежної України з титульною нацією на пряму залежить від повноцінного функціонування української мови як державної, бо вона є об'єднувальною енергією українського народу, виразником його духу, історії, культури та ментальності. Тому-то в національному мовознавстві такою актуальною є проблема збереження самобутності української мови, реабілітації незаслужено забутих або витіснених властивих їй слів, фразеологічних виразів, синтаксичних зворотів тощо. І якщо в системі загальних назв, які